

Szalay Károly: Humor és szatíra Mikszáth korában

A szerző e terjedelmes műve rég várt folytatás. Folytatása *A magyar szatíra száz éve* (1966) című munkájának. Elvi-elméleti szempontból a *Szatíra és humor* (1962), valamint *A komikum breviáriuma* (1970) című, korábbi köteteiben kifejtettekre épül, ahogyan jegyzeteiben maga Szalay Károly is utal erre. Az új kötetet — mint a korábbiakat is — elméleti, szemléleti következetesség, az irodalomtörténeti folyamat gondos szem előtt tartása, filológiai alaposág és kiváló elemzőkészség jellemzi.

A munka három nagy részre oszlik. Az első az előzményeket tekinti át (*A szatíra és a humor újjászületése és polgárosodása a szabadságharc leverése után*), a második *A nagy polgári szatíra megteremtése* címen Mikszáth munkásságát tárgyalja, a harmadik *A polgári szatíra megosztásáról* szól. Ez a felosztás Szalay könyvének alap gondolatát tükrözi. Szerinte tehát a magyar irodalomban a polgári szatíra és humor „klasszikusa”, reprezentánsa Mikszáth Kálmán. E karakterisztikusan „polgári” humor és szatíra előtte még csak bontakozik, az ő életművében teljesedik ki, a századfordulón a Mikszáthnál ifjabb írógeneráció műveiben valamiféle válságba jut: vagy a nevetve szórakoztatás vakvágányára siklik, vagy következetesen igyekszik társadalomkritikai célokat követni, ingadozó esztétikai szinten.

Erre az elgondolásra alapozva egy egész irodalomtörténeti korszak nagyvonalú áttekintését kapjuk könnyed, a legszélesebb értelemben vett olvasóközönség számára is élvezetes előadásmódban, sajátos, de mindenképpen indokolt nézőpontból. Szalay ugyanis — folytatva korábbi művét — a korszak íróiról, műveik humoros-szatirikus elemeiről, szatíráik jellegzetességeiről ír mindenekelőtt. Így, választott nézőpontjának következetes alkalmazásával, kiegészíti a korról készült monográfiákat, összefoglalásokat. Írók, művek olyan vonásait, elemeit helyezi ezúttal is előtérbe, amelyek eddig vagy elkerülték a kutatók, méltatók figyelmét, vagy csak melleslegesen vetettek ügyet rájuk.

Jelentékeny részt töltenek ki a kötetben a kevésbé tájékozott olvasók számára íródott tömör, népszerűsítő íróportrék, jellemzések, találó vagy pusztán csak példának szánt közeli-távoli világirodalmi párhuzamok. Néhol tájékoztat Szalay a művek keletkezéstörténetéről is (*Különös házasság*), másutt népszerű pszichológiai ismeretterjesztésre is vállalkozik (*Beszterce ostroma*), néhol fontosnak érzi a művet fogadó kritikai visszhangra is kitérni (*Új Zrínyiász*).

Az így fölvázolt korszakkép igen szemléletes, és olvasónak, szakembernek egyaránt tanulságos. Nagyon megszívlelendő például, amit az első részben, Jókai humorát vizsgálva, a szakirodalomban évtizedekig kelletlenül emlegetett és óvatkodva méltatott *Az új földesúrról* ír. Ez a regény éppen akkor kapja meg méltó (korántsem túlbecsült) helyét a Jókai-életműben, ha tudomásul vesszük azt a benne rejlő „bújtatott szatírá”-t, amelyet Szalay Károly finoman és találóan elemez. Igaz az is, hogy Mikszáth és kortársainak humora, szatírája nem bontakozhatott volna

elő Jókai és Arany János műve, mint előzmény nélkül. Talán nem ártott volna emellett utalni arra, hogy nem csupán Arany volt egyfajta „humorelmélete”, hanem Jókainak is. Ezt elsősorban nem adomagyűjteményeiből, élclapjaiból lehet kikövetkeztetni. Tétélesen megfogalmazta 1859-ben, akadémiai székfoglalójában (*A magyar néphumorról*). Ebből az derül ki, hogy Jókai a romantika folklór- és néprajongásából eredezteti a maga elméletét. Szerinte a legtagább értelemben vett humor alapja egyfajta önállóságra jutott, fejlett ítélőképességgel rendelkező „népjellem”. Főlsorakoztatott példáiból kitűnik, hogy a magyarság önmagát megítélni, saját hibáit, félszégeit, a körében jelentkező igazságtalanságokat föltárni, kicsúfolni képes és merész: nevétségessé teszi az emberi ostobaságot és az előítéleteket, nem retten vissza tekintélyektől (nagyurak, papok, sőt uralkodók rovására gúnyolódó anekdoták). Az adomák humorában tehát — mondhatnánk — a nemzeti önismeret speciális lecsapódását véli fölfedezni Jókai, amely részint a népköltészet, részint az irodalom egyes műformáival fonódott egybe. „Minden adoma egy kerek történet, mely egyént, osztályt, népfajt, kort és néha egész nemzetet jellemez.” — írja. Az így felfogott népi-nemzeti adomakincs, mely épp úgy él a szájhagyományban mint a folklór, Jókai számára a nemzeti azonosság bizonyítéka és biztosítéka, mint ahogyan a népdal és a népmonda. (Lényegében itt rejlik Jókai sokat vitatott anekdotizmusának a titka is!)

Azért időztünk hosszasan ennél a kérdésnél, mert bizonyosnak látszik: Jókaitól elsősorban ezen a réven vezet át az út Mikszáth humorához, szatírájához. Nem lehet véletlen, hogy Mikszáth 1879-ben *Az igazi humoristák* címen adja közre szerény terjedelmű népi (paraszti, falusi) adomagyűjteményét. Mikszáthnak is volt tehát kezdetben valamiféle, Jókaira emlékeztető „humorelmélete”. Azt lenne érdekes kimutatni, hogyan és mikor jutott ezen túl. (Talán akkor, amikor a fiatalkori, kétes értékű és hitelű, publicisztikus ízű vagdalkozásai — ezeket Szalay mintha túlbecsülné — után szatirikus karcolataihoz a francia Scarron nevét választotta álnévül. Ez a választás minden valószínűség szerint tudatos szatíramodor vállalást-folytatást is jelentett. Ez bele is illene egyébként a Szalay-féle „polgári szatíra” koncepcióba!) Kár, hogy Mikszáth parlamenti, politikai karcolatairól, a Katángy-levelekről alig ejt szót a könyv, pedig ezekből bontakozott ki a *Két választás Magyarországon* és az *Új Zrínyiasz* is.

Lehetne, de ezúttal kár volna azon vitatkozni a szerzővel, hogy például Jókai *A jövő század regénye*, vagy később Iványi Ödön: *A püspök atyafisága* című műve, vagy a *Különös házasság* szatíra-e abban az értelemben, ahogyan itt elemzi ezeket.

Természetesen a koncepció szerint joggal középpontba állított Mikszáth-életmű a leglényegesebb kérdés. Itt bontakozik tehát ki a magyar irodalomban igazán a „nagy, polgári szatíra”. (Bizonyára sajnálatos véletlenek folytán ez a fogalom sűrűn előfordul a szövegben „nagypolgári szatíra”-ként is!) Vitathatatlan, hogy a korszak legjelentősebb magyar humoristája, szatirikusa Mikszáth Kálmán. Viszont humorának és szatíráinak „polgári” volta tűnik meglehetősen nehezen körvonalazhatónak. Szalay Károly a polgári szatíra létrejöttének föltételeit így jelöli meg: „A citoyen életforma megizmosodott, a városi világ életképes társadalmi tényező...” El lehet gondolkozni azon, hogy az 1870—1900-as években ez Mikszáthban tudatosodott-e, vagy akár csak ösztönösen is ez csapódott volna le humorában, szatíráiban. Mikszáth nem csupán arisztokráciaellenes, nem csupán a köznemesség („magyar középosztály”-nak titulálja gyakran) helyét és történeti-társadalmi funkcióját korszerűen folytatni képes polgárság hiányát fájlalta egész életében. Tartott a „népzavargások”-tól is. Amilyen ravaszul és néha kegyetlenül bevilágított a parlamenti élet kulisszatitkaiba, a dzsent-rivilágba, úgy óvakodott komolyabb szociális problémák hánytorgatásától. Van — mint Szalay kiemeli — gunyoros csipkelődései mellett jó szava is a nemzetiségekről. Nemzet- és történelemszemlélete azonban mindvégig a kiegyezéssel Deák Ferencéhez állt legközelebb, jóval közelebb, mint a Szalay és más Mikszáth kutatók által oly sokat emlegetett 48—49-hez. (Már Szegeden is a deáki elveket valló, úgynevezett Egyesült Ellenzék híve volt, Kossuthot is kioktatta az emigrációban, nem is szólva hazai híveiről, levelező társairól: Bakay Nándorról, Herman Ottóról stb.) Hogy Deák

tiszteletre méltó liberalizmusa mennyire polgári vagy netán citoyen, azt döntsék el a történészek, de ne feledjük, hogy Mikszáth élete végén még csatlakozott Tisza István Munkapártjához, s egy ilyen kortesúton szerezte halálos betegségét.

„A klasszikus polgári szemléletű és polgári erkölcsű író a talajt vesztett hajdani vezetőrétegek által bepiszkított polgári liberalizmussal volt elégedetlen” — írja Szalay Károly. Mikszáth pedig sokáig önmagát is áltatta állítólagos nemesi származásával. Fájt a szíve azért, hogy a magyar nemesség meggondolatlan nagyvonalúsággal, „virtus”-ból odadobta a népakaratnak előjogait 1848-ban, s ezzel nemcsak maga alatt vágta a fát, hanem tragikus helyzetbe hozta szerinte az erre a változásra föl-készületlen nemzetet. Erkölcsbírói ítéletei (érdemtelen törtétek, hitvestársi hűtlenség, becstelenség, hatalmi visszaélés, csalás, korrupció, anyagi önzés, hazug érzelmek, ostoba illúziók kergetése stb. fölött) elvileg többé-kevésbé időtlenek szinte a Biblia óta. De ne folytassuk... Mikszáth a magyar humor és satíra történetében így is korszakos jelentőségű, de nagyon is jellemző erre a furcsa korra. Szalay Károly figyelemkeltő műelemzései ezt minden eddigi, többnyire deklaratív megállapításnál alaposabban igazolják.

Nem lehet szóvá nem tenni azokat a kételyeket, amelyeket Szalay Károly álláspontja kelt a kötet harmadik részének *Keserű, szomorú, kiábrándult satirikusok* című alfejezetében. Gozdsu nyomasztó, lehangoló képeinek szerintünk alig van satirikus élük, mániákusai pedig inkább szánalmas pszichopaták, mintsem satírai alakok, karikatúrák. Justh ismeretes regényciklusának — *A kiválás genezise* — holmi humoros-satirikus elemeit már csak azért is nehéz fölfedezni, mert Justh naiv-pozitívista, tudóskodó koncepciója eleve útját állja az ilyesféle megoldásoknak. Ő nagyon kritikusan nézte ugyan kora magyar viszonyait, kívánta a magyar társadalom mielőbbi „regenerálódását”, de éppen ebben a komoly reformer indulatban távolodott el a humoros satirikus hangvételtől, amely naplóiban, az *Ádám* című kisregényében föl-fölbukkant. Ahogyan példaképei (Taine, Zola) természettudományos objektívista elvekre utalva akaratlanul is száműzték a prózából a „komolytalankodást”, a tréfát, a humort, a satírárt. (A satíra mindig kritika, az objektívista-pozitívista kritika aligha lehet valaha is satíra.) A naturalizmushoz hajló magyar írók művei inkább szociológusi diagnosztizálások. Úgy vélik, nem engedhetnek meg maguknak fiziológiai, szociológiai, lélektani pontosságra törekvésük közben egy-egy humoros, netán groteszk, anekdotikus fordulatot, ha a valóság talán kínálná is. Két oldalról érezhették magukat veszélyeztetve: hírlapi glosszák, találó, de elsősorban publicisztikus, irodalmon kívüli fogások egyfelől, közkeletű, „olcsó” általánosításra csábító adomák, „viccek” másfelől. Ezért szigorú moralisták, szinte polgári inkvizítorok. (Az inkvizítoroknak — még ha polgáriak is — aligha van humoruk, bár ítélnék ők is.) Ha műveik egyik-másik szereplője ironikusan fogalmazza meg érveit elvi ellenfelének nézeteivel szemben, számukra az a jellemrajz tartozéka, de nem humor az írói szemlélet vonatkozásában. (Szalay Károly Justh *Fuimus*-ból idézi az apja „turáni nyugalmat” ironikusan aposztrofáló egyik nőszereplőt, mint Justh satirikus hajlamának példáját!) A kötet szerzője sejti, hogy e területen koncepciójának érvényesítése magyarázatra szorul: „Jogos a kérdés: vajon mennyiben tartozhat Papp Dániel, Gozdsu, Petelei, Justh írásművészete a századvégi satírahanyatlás kategóriájába?” — Talán úgy is jogos a kérdés — Papp Dániel műveit kivéve — mennyiben tartozhat a felsoroltak írásművészete a századvégi magyar satíra kategóriájába?

Szinte fölfedezés értékű fejezetei a könyvnek a vígjátékokról szólnak. Imponá-lóan szellemes áttekintéseket kapunk az európai drámatörténet e korra eső szakaszáról. Szükségesek a magyar korképhez annál is inkább, mert a nálunk ekkor egyre divatosabbá váló operettekről is szólnak. Az operettek pedig bővelkedtek — olcsóbb vagy szellemesebb — humoros-komikus fordulatokban. Jobb esetekben (elsősorban az Offenbach által megzenésített francia szövegkönyvekre gondolunk) egyértelműen satirikus hangvételűek voltak. Tekintélyeket, beidegzett előítéleteket, történelmi-mitológiai tabukat, konzervatív erkölcsi normákat tettek nevetségessé. Szalay Károly ezen a téren igazán otthon van. A legjobb vígjátékok, operettek jellegzetesen föl-

szabadult polgári gesztusa a kaján-frivol szatíra, ha az operett-termés nagy többségének esztétikai szintje rendkívül alacsony is.

Ugyanez a része a kötetnek kitűnő jellemzést ad a máig is alig méltatott Papp Dánielről, indokolt portrémódosításokkal korrigálja az egyoldalúan beidegződött irodalomtörténeti véleményeket Rákosi Viktorról, Herczeg Ferencről, Eötvös Károlyról.

Külön öröm lehet minden olvasó számára a korszak burjánzó élclap-irodalmáról szóló alfejezet, és az, hogy Szalay Károly imponáló bátorsággal ír a századforduló olyan sokszor megkerült problémájáról, mint az asszimiláció.

Az olvasmányos, tanulságos kötetet a vonatkozó szakirodalom gondos felsorolása zárja, igazolva a szerzőt és tájékoztatva az olvasót. (*Magvető, 1977.*)

NACSAĐY JÓZSEF

Földipóló

AVAGY

Humorfi pótlózófia

BVAGY

Orbán Ottó kis(ebb) és nagy(obb) (bada)remeklései

Hogy fentebb-cím lentebb-egyelőre-papírúr még-dolog-se-dolgozatunk kritikai élet — ami ezúttal csak és csak dicséret lenne! — a szerző balszerencséjére ekképp elvegyük, másképp viszont mégse vegyük el, hadd *mondjuk* el gyorsan, hogy egyik legkitűnőbb irodalomhumoristánk, parodistánk, mint ő maga mondja kb.: badarisztánk könyvét kapkodta szét, amikor Orbán Ottó *A világ teremtése és egyéb badariságok* című munkáját meg- s megvásárolta az olvasó. Van ebben a kötetben létezés-filozófiai helyzetanköltemény, teremtéshistorikomikumnak álcázva, azaz mit, álcázva! amikor fordulatról fordulatra nyomban kifordul a külszín belszíne, jelezvén a józan derű létjogait, hol is nincsenek erősebb vagy gyengébb rések és bástyák, és minden *van*, mert le van teremtve (mint: „le van gyártva” és tsa.), és vannak „abszurdum versek”, azaz badarkák, ahol szintén a létezésfilozófia humoráig jutunk el, mint például a Lehel vezérben:

Folyton-folyvást fújta kürtjét nagy Lehel vezér,

kérdezték is tőle épp ezér:

„Mit csinálsz a kürttel, Lehelem?”

„Lehelem”,

válaszolta rá és épp ezér

Iegalább egy félperccig nem kürtölt nagy Lehel vezér.

És vannak irodalmi paródiák (mint: *Igy irtok ti* és tsa.), és ezzel a hármás ötvözetel Orbán Ottó az egyik legpezsdítőbb s nem mindig gazdag magyar literatúrai hagyományba kapcsolódik, lelkes üdvözlésünk közepette, a magas és mégis közérthető humoréba, tehát a kritika szándéka: Heuréka!